

136 PRIKAZI I
RECENZIJE

DANIEL C. DENNETT,
KRAJ ČAROLIJE:
RELIGIJA KAO
PRIRODNA POJAVA

Prevela Marina Miladinov
Naklada Jesenki i Turk
Zagreb, 2009.

Aleksandar
Joksić

Knjiga *Kraj čarolije: religija kao prirodna pojava* američkog filozofa Daniela Dennetta izvorno je objavljena 2006. godine i postala je poznata kao jedno od djela tzv. novog ateizma, pokreta koji su inauguirali autori poput Sama Harrisa, Richarda Dawkinsa, Victora J. Stengera i Christophera Hitchensa, a koji u prvom redu obilježava otvoreni kritički pristup prema religiji. Objavljena je u zamahu novo-ateističke književne produkcije; iste godine kao i Dawkinsova *Iluzija o bogu*, a dvije godine nakon *Kraja vjere* Sama Harrisa, no ono što bi nju i njenog autora eventualno izdvajalo iz spomenutog niza knjiga i njenih pisaca je, reći će mnogi, manje neprijateljski odnos prema religiji. Hrvatsko čitateljstvo ima ju prilike čitati u prijevodu Marine Miladinov, a u nakladi Jesenskog i Turka, i to samo tri godine nakon njenog prvotnog objavljivanja, što je za naše prilike prilično brzo, pogotovo kada se uzme u obzir da se knjiga, prema priznanju samog autora, obraća prvenstveno američkim čitateljima.

Za početak bi valjalo primjetiti da je izvorni naslov knjige *Breaking the Spell* pretrpio blagu mutaciju prijevodom na hrvatski izraz 'kraj čarolije', budući da je 'breaking' (razbijanje, lomljenje) *proces*, dok bi 'kraj' predstavljao završnu fazu procesa. Dennett u svojoj knjizi poduzima upravo to – 'razbijanje', dok hrvatski prijevod sugerira, ili to da je do *kraja* već došlo, tj. da je 'čarolija' već razbijena, ili da je Dennett uspio u svome pothvatu. Možda je ovakvom prijevodu kumovao spomenuti naslov Harrisove knjige (u čijem slučaju bi 'kraj' doista bio opravdan prijevod¹) i/ili jednostavno želja za efektnijim naslovom, budući da ne vidim nikakav problem s prevodenjem naslova kao 'razbijanje čarolije'. Pod drugom riječju iz naslova knjige, naime 'čarolijom' (eng. spell), Dennett podrazumijeva dvoje: samu religiju i tabu protiv otvorenoga znanstvenog istraživanja religije (str. 29),² pri čemu mu je posebno stalo da razbije čaroliju u potonjem smislu.

1 — Harrisova knjiga u izvorniku nosi naslov *The End of Faith: Religion, Terror and the Future of Reason*

2 — U zagradama označavam broj stranice hrvatskog prijevoda

Prema Dennettovu priznanju, iako knjiga posjeduje filozofsku analizu i argumentaciju, ne radi se o filozofskoj knjizi. No, knjiga bi svakako trebala zanimati svakoga tko inklinira disciplinarnom području filozofije religije ili pak evolucijskim društvenim znanostima. Spomenuvši ove potonje znanosti, već sam otkrio nešto o naravi Dennettova pristupa religiji, iako bi se ona već mogla naslutiti pod pretpostavkom da imamo neko znanje o ovom američkom filozofu. U zadnjih nekoliko desetljeća svjedoci smo sve bržem i većem prodiranju evolucijskog načina mišljenja u domene koje su tradicionalno bile privilegirana zona društvenih i humanističkih znanosti; traži se evolucijsko objašnjenje takvih 'sublimnih' pojava kao što su društvo, kultura, moral, um, politika, glazba, književnost, ples, umjetnosti općenito, a takav pristup je motiviran željom da se navedene pojave proučavaju kao *biološke* pojave. Budući da evolucija igra krucijalnu ulogu u objašnjavanju bioloških pojava, postoji dobar razlog da pretpostavimo da ona sličnu eksplanatornu ulogu igra i kada se radi o spomenutim pojavama. U tom kontekstu treba smjestiti i Dennettovo djelo koje predstavlja jednu skicu prirodne teorije religije. Drugi dio naslova knjige, 'religija kao *prirodna* pojava' nagoviješta da će se religija u njoj tretirati jednako kao i sve druge prirodne pojave. Ona je 'ljudska pojava sastavljena od događaja, organizama, predmeta, struktura, uzoraka i slično, koji se redom ravnaju po zakonima fizike ili biologije i stoga ne uključuju čuda' (str. 36). Sekularnom čitatelju bi se ovakva tvrdnja mogla učiniti kao truizam nevrijedan spomena, no isti taj čitatelj bi se mogao iznenaditi količkom se broju ljudi, pogotovo u Sjedinjenim Državama, ta izjava čini kontraintuitivnom. Kao naturalističkom filozofu jednakost tretmana je važna za Dennetta i ona se u knjizi javlja bar dvojako: prvo kao inzistiranje na mogućnosti kritike religije koja se često branila pod paravanom tolerantnosti u smislu da tko god ju se usudi kritizirati biva apriori diskvalificiran pod firmom 'netolerantnosti'. Skupa s izuzimanjem sebe iz kritičkog prostora, religija je također sebe uspjela izuzeti s prostora pod mikroskopom, tj. uspjela je tabuizirati samu ideju znanstvenog proučavanja nje same. Ove karakteristike religije, rekao bi Dennett, sastavni su dijelovi njenog *dizajna* koji su joj omogućili da preživi tako dugo; u pozadini takvog otpora prema

kritici i znanosti postoji strah da će u protivnom – stavi li se religija pod mikroskop – i ona sama doći do svoga kraja. 141

Drugi smisao u kojem se javlja jednako tretiranje religijskih i drugih prirodnih pojava su lucidne biološke analogije pomoću kojih Dennett opisuje religije i njihove značajke, a koje unose sasvim novu perspektivu na stvari. Primjerice, već na početku knjige Dennett uspoređuje 'Božju Riječ' (tj. religijske ideje) s jetrenim metiljom, parazitom koji upravlja mozgom mrava tjerajući ga da se uvijek nanovo penje uz vlat trave kako bi dospio u želudac ovce ili krave i tamo završio svoj reproduktivni ciklus. Nije li slična stvar, pita Dennett, sa idejama, posebno onim religioznim, koje se nastanjuju u našim mozgovima i tjeraju nas domaćine da se žrtvujemo za njih? Ili, je li moguće da će se jednoga dana na isti način na koji se otkrilo da morski psi i dupini, iako slični, ne pripadaju istoj vrsti, otkriti i to da su budizam i islam, pored svih sličnosti, ipak različite vrste kulturnih pojava (str. 19–20)? Ovi primjeri dobro ilustriraju osebnost Dennettova pristupa religiji, ali takav pristup i usporedbe će vjerojatno izazvati reakciju indignacije kod vjernika, ili barem onih tvrdokornijih vjernika, jer, eto, kako je moguće da se religija uspoređuje s takvim bićima kao kao što su metilj, dupin ili virus, a nesklonost prema religiji s gensko prenosivom varijacijom u sposobnosti za metaboliziranje alkohola (str. 312)? Nije li sama ta usporedba, mogli bi oni reći, čin profaniziranja? Dennett je svoj, u usporedbi s drugim novim ateistima, 'diplomatičniji' pristup religiji pravdao time da nije htio vjernicima dati izliku da nakon početnog čitanja bace knjigu o zid, ali mnoge ljude će ovakve analogije dovoljno razgnjeviti da učine upravo to. Rekao bih, dakle, da je problem sljedeći: da bi se religiozni ljudi uopće upustili u putovanje s Dennettom i tako mu dozvolili da ih uvjeri njegova argumentacija, oni *već moraju* s njime dijeliti njegove inicijalne (naturalističke) premise – one o religiji kao prirodnoj pojavi – a već to bi moglo značiti da na neki način odustaju od nekih postavki svojih religijskih doktrina. Tako bi se moglo zaključiti da je knjiga prije namijenjena *onim* vjernicima koji ne vjeruju, ali – rečeno Dennettovim terminom – *vjeruju u vjerovanje*. O ovome potonjem nešto kasnije, a sada par riječi o glavnim temama knjige.

Knjiga je podijeljena u tri dijela od kojih se svaki sastoji od tri do pet poglavlja i to na nešto više od 400-tinjak stranica. Naslov njenog prvog dijela, 'Otvaramo Pandorinu kutija', najavljuje da će se u njemu odvijati svojevrsno 'pripremanje terena' za ono što će uslijediti nakon toga; tamo Dennett nastoji detabuizirati ideju znanstvenog istraživanja religije, ne samo da bi se time pridonijelo akumulaciji znanja radi njega samog, već i stoga što religije u današnjem globaliziranom svijetu sve više utječu na naše društvene, političke i gospodarske sukobe. Kvaliteta naših političkih odluka ovisit će o tome koliko znamo o religijama, a zato je nužno da 'tradicionalni plašt privatnosti ili 'svetišta'' padne.

Također se tu razmatraju neke od potencijalnih prepreka znanstvenom proučavanju religije; npr. bi li blagodati religije i njihova privlačnost preživjeli takva istraživanja? Ili, nije li postavljanje pitanja o biološkim temeljima religija 'redukcionistički' plan prirodnih znanosti čije metode nisu primjerene za izučavanje društvenih fenomena? Na ova pitanja Dennett odgovara negativno – inzistiranje na jazu između prirodnih i 'duhovnih' znanosti potiče disciplinarnu izolaciju koju treba odbaciti:

"Tim pitanjima mogu se baviti antropologija, sociologija, psihologija, povijest i bilo koja druga vrsta kulturalnih studija, ali jednostavno je neoprostivo da istraživači na tim područjima dopuste da disciplinarna zavist i strah od 'znanstvenog imperijalizma' stvore ideološku željeznu zavjesu koja bi od njih mogla sakriti važna i temeljna ograničenja i mogućnosti' (str. 82).

Što se tiče prvog dijela knjige, poglavlje 'Zašto se događaju dobre stvari' bi trebalo posebno istaknuti. Ono je ne samo elegantno pisano, već je i filozofski najinteresantnije. U njemu se javlja pojmovni i eksplanatorni okvir unutar kojega se Dennett misaono kreće. Za Dennetta je općenito karakteristično kombiniranje eksplanatornih shema evulucijske biologije (i psihologije) i teorije mema pa ne čudi da se i ovdje upušta u obranu memetike koja se

nastavlja u dodatku A i C na kraju knjige.³ Javlja se tu i jedan od ključnih Dennettovih pojmova, tzv. free-floating rationales koje prevoditeljica prevodi kao 'nevezana utemeljenja' premda mi se 'razlog' čini kao bolji prijevod od 'utemeljenja'. Nevezana utemeljenja su, dakle, razlozi koji nisu reprezentirani u ničijem mozgu ili umu,⁴ već slijepi i neusmjereni evolucijski procesi 'otkrivaju' dizajne koji funkcioniraju zbog različitih značajki koji se u retrospektivi mogu opisati *kao da* su bile namjerne umotvorine inteligentnih dizajnera (str. 70). Tako mladunče ptice kukavice koja izbacuje jaja domaćina iz gnijezda kako bi maksimalizirala svoj unos hrane ne mora znati razlog (utemeljenje) tog svog ponašanja – ona je jednostavno dizajnirana prirodnom selekcijom da to čini. Dennett tvrdi da, jednako kao i u prirodi, nevezana utemeljenja postoje i u kulturi, konkretnije religiji, koja objašnjavanju neke od njihovih značajki. Razmotrimo jednu takvu značajku. Dvije ili tri religije nastanu svakog dana te one s najboljim memima imaju najviše šanse za opstanak zauzimajući mjesto u mozgovima svojih domaćina. Mnoge od tih religija imaju vlastiti način definiranja svog božanstva te je plauzibilno za pretpostaviti da će one religije s manje jasnom definicijom božanstva imati veće šanse za opstanak od svojih konkurenata jer, kako bi rekao A.C. Grayling, '(...) with other ways of defining deity conveniently beyond any possible meaning that can be attached to the notion, the religionists and their fellow-travellers are forever protected from challenge to and criticism and refutation of religious ideas and beliefs'.⁵ Kritika i opovrgavanje znači, ili može značiti, memsku smrt za religiju

3 — Kažem 'obranu' zato što memetiku mnogi danas smatraju pseudoznanstvenom disciplinom koja nije povećala eksplanatornu i prediktivnu moć u odnosu na onu koja nam je već ionako bila dostupna bez analogije gen-mem. Usp. npr. Edmonds, Bruce (2005). 'The revealed poverty of the gene-meme analogy – why memetics per se has failed to produce substantive results'. *Journal of Memetics*, vol. 9.

4 — I zato su 'nevezani' (free-floating).

5 — A. C. Grayling (2010). 'Book Review: On Evil by Terry Eagleton'. *New Humanist*. URL: <http://newhumanist.org.uk/2290/book-review-on-evil-by-terry-eagleton> (22.7.2010)

144 pa je stoga izbjegavanje konkretnih značenja u funkciji općenitog izbjegavanja kritike i opovrgavanja. Kao što kaže Dennett: 'Opo- vrgljive inačice tvrdnje da Bog postoji imaju životni vijek poput vodencvijeta: rađaju se i umiru unutar nekoliko tjedana, ako ne i minuta, budući da se predviđanja nisu ostvarila' (str. 306). Vjer- nici čije mozgove naseljavaju ovakvi memi ne moraju *razumjeti* utemeljenja ovih značajki; oni mogu biti *nevezano* utemeljene sli- jepim procesom kulturne evolucije koja ih je takvima dizajnirala. Na ovom slučaju, dakle, možemo vidjeti kako se ideja nevezanih utemeljenja evolucijske biologije slaže s teorijom mema.

Budući da nam evolucijska biologija pokazuje zašto se ništa skupo u prirodi ne događa tek tako – npr. zašto ljudi prave potom- stvo spolnim razmnožavanjem, a ne kloniranjem, obzirom da je ovo prvo puno skuplje ulaganje (str. 74–75) – i budući da je religi- ja 'enormno skup pothvat', pitanje *cui bono?*⁶ bi se moralo moći postaviti i za religiju. To Dennett i čini, pri čemu mu je osobito stalo do memetske perspektive jer ona 'omogućuje da razmotrimo pitanje *cui bono?* za svaku dizajniranu značajku religije bez aprior- nog suda o tome govorimo li o genskoj ili kulturnoj evoluciji i je li utemeljenje za neku značajku dizajna nevezano ili izričito *nečije* utemeljenje' (str. 90–91).

U drugom dijelu knjige, naslovljenom 'Evolucija religije', De- nnett nastoji 'ispričati *najbolju trenutačnu verziju* priče koju zna- nost može ispričati o tome kako su religije postale onime što jesu' (str. 111) i pri tome razmatra ishodišta elemenata pučkih (ple- menskih/primitivnih) religija kao što su šamanstvo, proricanje, rituali i tako dalje. Pretpostavljajući da su pučke religije, poput jezika, nastali bez nekog svjesnog ili namjernog plana i da ne- maju nekog konkretnog autora, Dennett nagađa da je u korijenu vjerovanja u bogove naša sposobnost da zauzimamo ono što on naziva *intencionalnim stajalištem* – urođenu sklonost da se prema nečemu postupa kao prema *djelatniku* koji ima svoja vjerovanja, želje i druga mentalna stanja. Vjera u bogove i druge natprirodne

6 — "Tko od toga ima koristi?"

i kontraintuitivne entitete bi onda bila svojevrsno 'premašivanje intencionalnog stajališta', odnosno njegovo protezanje s postojećih živih bića s umovima na nevidljive subjekte kao potajne manipulatore iza zbunjujućih pojava. S druge strane, Dennett spominje Boyerovu tezu kako bi božje sveznalaštvo moglo biti kasnija varijacija starog praznovjerja po kojemu su naši (umrli) preci uvijek bili *ti* koji imaju 'potpuni pristup svim strateškim informacijama'. Za komunikaciju s bogovima je izumljeno *proricanje* – bilo iz graha, karata, brojeva, zvijezda ili nečeg drugog – koje predstavlja način smanjivanja odgovornosti i tereta pri donošenju odluka (te posljedičnog ogorčenja zbog eventualnih loših učinaka tih odluka) prenoseći ju na izvanjske naprave za odlučivanje (grah, karte, brojeve, zvijezde). Pojavu šamana u pučkim religijama povezuje s prijemčivosti ljudi za hipnozu za koju nagađa da vjerojatno ima genetsku komponentu, dok o ritualima razmišlja kao o 'procesima poboljšavanja pamćenja, koje je dizajnirala kulturna evolucija (...) kako bi unaprijedila vjernost kopiranja samog procesa prijenosa mema koji oni osiguravaju' (str. 147).

Za razliku od organiziranih oblika religija, *pučka religija* se po Dennettu prakticira onda kada njeni članovi uopće ne misle da ju prakticiraju *kao* religiju, već je ona sastavni dio njihovog života, zajedno s lovom i drugim aktivnostima. Prijelaz iz te pučke faze u onu organiziranu, dogodio se kada su ljudi počeli sve više razmišljati o svojim postupcima i svojim reakcijama na njih. 'Divlji' memi pučke religije 'pripitomili' su se, kaže Dennett, tako što su stekli *upravitelje* koji će koristiti vlastitu inteligenciju kako bi poticali razmnožavanje tih mema, a u svrhu ostvarivanja interesa kao što je opravdavanje prijenosa bogatstva s puka na upravitelje (elitu).

U zadnjem poglavlju drugog dijela knjige javlja se jedan od ključnih Dennetovih doprinosa u raspravi o religiji – pojam *vjeronanja u vjerovanje*. Naime, nakon što su ljudi počeli reflektirati o svojim vjerovanjima i time postali upravitelji religijskih ideja, nastala je posebna vrsta vjerovanja drugog reda: vjerovanje da je vjerovanje u boga toliko važno da se ni pod koju cijenu ne smije narušiti. Sama održivost vjerovanja u boga postalo je ovisna o vjerovanju u neprocjenjivu vrijednost toga vjerovanja. Posljedica

146 ovog vjerovanja u vjerovanje je da se svaki pokušaj propitivanja religijskih doktrina ili njihovo istraživanje zabranjuje te na taj način ono postaje svojevrsni zaštitni paravan mema koji mu dopušta da 'odbaci antitijela skepticizma bez ikakvog napora' (str. 207). Neke osobe mogu prestati vjerovati u boga bez da prestanu vjerovati u vjerovanje i jednostavno nastave sa svojim životima kao da se ništa nije dogodilo. U tom smislu vjerovanje u vjerovanje predstavlja *prilagodbu* mema koja ne samo da sprječava izlaganje vjerovanja (u boga) riziku opovrgavanja (tako što njegovi 'memetički inženjeri' inzistiraju na temeljnoj neshvatljivosti boga), nego sprječava i odljev vjernika (domaćina mema). Dennett pretpostavlja da ima puno više onih koji vjeruju u vjerovanje u boga, nego onih koji doista vjeruju u boga, a budući da 'ona ponašanja koja bi bila jasan dokaz vjerovanja u Boga također su ponašanja koja bi bila jasan dokaz (samo) vjerovanja u vjerovanje u Boga', dolazimo do fascinantne implikacije da bi ankete koje istražuju postotak vjernika mogle biti potpuno nepouzdana: 'Zbog te činjenice teško je reći tko – ako itko! – doista vjeruje u Boga, uz to što vjeruje u vjerovanje u Boga' (str. 223).

Želeći odgovoriti na pitanje je li religija dobra za ljude, u trećem dijelu knjige naslovljenom 'Religija danas', Dennett pokušava prevladati određene obrambene prepreke koje nas sprječavaju u našem nastojanju da odgovorimo na to pitanje. Neke od prepreka uključuju ljubav prema religiji koja ljude onemogućuje da razmotre vrline svojih religija naspram njihovih mana, prepreka odanosti bogu, ali također i prepreka akademske teritorijalnosti kakvu gaje mnogi društveni i humanistički znanstvenici koji tvrde da metode prirodnih znanosti nikako ne mogu pridonijeti proučavanju ljudske kulture. Dennett nadalje navodi dokaze koji pokazuju da religija pruža neke zdravstvene koristi, ali ustvrđuje da je prerano govoriti o tome postoje li neki drugi i bolji načini postizanja istih koristi.

Pored pitanja je li religija korisna za ljude, Dennett osobito problematizira široko rasprostranjenu ideju da je religija izvor ili temelj moralnosti, te iako priznaje da je u dalekoj prošlosti mem sveznajućeg boga mogao imati sposobnost organiziranja kaotičnog

stanovništva u funkcionalnu državu, danas, kaže, 'kada su obrasci međusobnog povjerenja prilično sigurno uspostavljeni u modernim demokratskim državama (...) više ne trebamo Boga policajca da stvara klimu u kojoj možemo davati obećanja i na toj osnovi obavljati ljudske poslove' (str. 279). 147

Zadnje poglavlje Dennett završava s nekim praktičnim prijedozima pa tako govori o *upućenom izboru* kao dobrom kandidatu za zamjenu vjerskog odgoja; djeca bi se trebala poučiti o *svim* svjetskim religijama, kao što ih se poučava o zemljopisu ili povijesti, te bi oni sami na temelju toga trebali donijeti informiranu odluku jer, kako kaže, 'morate li prekriti – ili zavezati – oči svojoj djeci kako biste bili sigurni da će potvrditi svoju vjeru kada odrastu, vaša bi vjera *trebala* izumrijeti' (str. 322).

Za kraj možemo reći da knjiga *Kraj čarolije* sadrži mnoštvo važnih podataka i uvida od kojih su ovdje spomenuti samo neki te bi trebala zainteresirati sve znanstveno orjentirane filozofe kao i – obrnuto – filozofski nastrojene znanstvenike. Ako zanemarimo ozbiljnu pogrešku neusklađivanja brojeva bilješki iz glavnog teksta s onima na kraju knjige gdje se bilješke nalaze, a što za čitatelja može predstavljati izvor frustracija, izdavaču hrvatskog prijevoda ove vrijedne knjige treba čestitati na dobro obavljenom poslu.